

מי היה פודה עצמות המהר"ם? | אפרים שהם-שטיינר

פורסם ע"י מערכת 'שבת'

מיהו אלכסנדר זסקינד, הנדיב שפדה את עצמות מהר"ם מרוטנבורג לאחר מותו, ושקבור לצדו? עיון בתשובות המהר"ם מעלה אפשרות מפתיעה בנוגע לזהותו של הנדיב

אחת מן התמונות המוכרות ביותר מעולמם של יהודי אירופה בימי הביניים היא תמונת שתי מצבות יהודיות עתיקות: מצבת קברו של מהר"ם מרוטנבורג, ולימינו מצבת קברו של הנדיב אלכסנדר זסקינד בן שלמה וימפפון שפדה את עצמותיו ממלך גרמניה אלברכט הראשון בשנת 1307. כפי שהראה פרופ' שמחה עמנואל, החל משנת 1291, שבה מת המלך רודולף הראשון לבית הבסבורג שיזם את מאסרו של מהר"ם, התנהל משא ומתן לפדיונו של המלומד אך הוא לא הבשיל לעסקה והרב הקשיש נפטר בתפיסה. אלכסנדר זסקינד וימפפון היה זה שפדה את עצמותיו והביא אותן לקבר ישראל בוורמיזא בעמק הריין. על כך זכה להיקבר לידו.

אחד מכינויי של בית הקברות היהודי עוד בתקופת המשנה וגם מאוחר יותר באשכנז בימי הביניים הוא "שכונת הקברות". המתים נתפסו כמי שגרים ב"שכונה" משלהם, שגם בה שררו יחסי שכנות בין "דיירי" המקום. למיקומו של הקבר הייתה אפוא משמעות רבה, וכך גם לשכנים שנהו לידו.

סיפור חייו, מותו בשביה ופדיון עצמותיו של מהר"ם הפך לנכס צאן ברזל בתרבות העממית היהודית באשכנז ומעבר לה. קברו של מהר"ם ולצידו קברו של אלכסנדר זסקינד הפכו כבר בשלהי ימי הביניים אתר עלייה לרגל והם משמשים כן עד ימינו אנו. אך מי היה אותו אלכסנדר ומה הוביל אותו לפדות את עצמות המהר"ם בסכום גדול, ולבקש להיקבר לידו?

ביקש לקנות לו מקום בגן עדן. מצבות קבריהם של אלכסנדר זסקינד והמהר"ם מרוטנבורג בבית הקברות היהודי בוורמס, גרמניה

פסק דין חמור

סוגיית האלימות בחברה היהודית באשכנז של ימי הביניים, כמו סוגיות נוספות הקשורות ליכולות האכיפה של מנגנון הקהילה היהודית באשכנז בשכונה היהודית ומחוצה לה, מעסיקה אותי מזה זמן מה. "גיזום" (איום באלימות) ו"אלמות" נתפסו לרוב כחתיכה תחת האוטונומיה היהודית הפנימית ואיימו לקעקע את המערכת העדינה הבנויה על כתבי זכויות שהוענקו על ידי השלטונות ועל המשמעת הפנימית הקהילתית. עם זאת, אין ספק שאלימות הופעלה בתוך הקהילות, כפי שמעידים מקורות רבים מספרות השו"ת ומספרות הפסיקה, מקורות פולקלוריים ופיוטים.

דוגמה לכך ניתן למצוא בתשובה של מהר"ם מרוטנבורג עצמו. התשובה אינה מתוארכת אך ניתן לשער בסבירות גבוהה שהיא משנות ה-70 של המאה ה-13. השאלה שנשאל מהר"ם לא שרדה, אך מהתשובה עולה שמהר"ם התבקש לחוות את דעתו בנוגע ליהודי שמעשיו הביאו למותו של יהודי אחר. מהתשובה עולה כי אדם זה שלח גויים אלימים לכדי לחייב יהודי אחר לעמוד בסיכום קודם שהיה ביניהם.

על פי הסיכום, אם השותפים יסתכסכו הם יפנו לערכאות של גויים ולא לערכאות יהודיות על מנת לפתור את הסכסוך. משנתעורר סכסוך חשש אחד הצדדים פן יכולע לממונו והוא סירב לעמוד בסיכום הראשוני. בתגובה שלח חברו גויים אלימים על מנת להכריחו לעמוד בסיכום, ובעימות שנוצר מצא השותף את מותו.

בתשובה זו שרד, שלא כמקובל, שמו של האדם ששלח את הגויים – אלכסנדר. טענת אלכסנדר הייתה שהוא לא רצה להביא למות שותפו אלא להכריחו לעמוד בסיכום. מהר"ם סבר שזו היתממות. לדעתו, ברור שהדברים שאירעו בין אלכסנדר לבין יריבו היו באחריותו של אלכסנדר. שואלי השאלה ביקשו לקבל את תמיכתו של מהר"ם כדי להפעיל את מערך הענישה והכפרה היהודי הפנימי במלוא חומרתו כנגד אלכסנדר, על שלא רק שפעל מחוץ למערכת המשפט הפנים קהילתית בהסכימו מלכתחילה לדון בפני ערכאות של גויים אלא שבזמנו גויים אלימים לאכיפת הסיכום הוא העלה את הסיכויים לפגיעה גופנית. מהר"ם פסק שאמנם מותו של השותף לא היה תוצאה מוכרחת, אך הוא היה צפוי ועל כן יש לראות באלכסנדר רוצח:

פושע הוא, מזיק הוא... נראה לי דצריך כפרה, כמו רוצח. שהרי ברוח מצויה היוזקו באשו, ברזל תבוא נפשו, וילקה בחסר ויתר, ויתבזה בפומבי ובסתר, ובגלות בנע ונד ינתר, עד יענה בפניו כחשו ובקלסתר, כולי האי ואולי יעתר, וביום חרון השם יסתר, יום ישים כאשם נפשו ועל פשעו יכבס עם נתר, וישחיר פניו בתעניות שנה או שנתים ולכל מה שתטענהו אתם רבותי יותר, דעתי מסכמת להוסיף ולא לגרוע להיות סותר. ותשפעו רוב שלומים ותנוחו בכתר, כנפש סר למשמעתכם מאיר בר ברוך שיחיה.

בקריאת התשובה יש לשים לב לכמה עניינים: ראשית, התשובה חתומה על ידי מהר"ם כשאביו ר' ברוך נזכר בברכת החיים (שיחי'), כלומר לפני שנת 1281. מהר"ם קובע שיש לדון את אלכסנדר כמי שרצח את שותפו בידיים והוא מונה באופן פיוטי את העונשים והכפרות שעליו לקבל על עצמו. זו כמובן "החלופה הרזה" לעונש המוות שההלכה קבעה לרוצח במזיד שלא ניתן היה להפעיל. ואכן, כבר בראשית התשובה קובע מהר"ם: "אין דינו מסור בידינו בלתי לשם לבדו".

מסידור הכפרה המחורז שמסדר מהר"ם ברור כי עיקר העונשים קשורים בסיגופים שעל השב לקיים בעצמו: "ברזל תבוא נפשו", "יתענה בחסר וביתר", "בגלות בנע ונד ינתר". מטרת הסיגופים היא בקשת רחמים כלפי שמיא, גרימת כאב פיזי וגם סימון חברתי של החוטא כמי שיש לו על מה לכפר. מהתשובה שלפנינו אין לדעת אם אלכסנדר ביצע את תיקוני התשובה, אך ברי שמהר"ם דן אותו בחומרה יתרה.

כפרה לפני המוות

גורלו של מהר"ם עצמו מערוב ימיו עד לפטירתו מוכר. מהר"ם ביקש לעזוב את מלכות גרמניה בקיץ שנת ה'מ"ו (1286) וככל הנראה רצה לעלות ארצה. שורת הגבלות על יהודים, בעיקר אמידים, מנעה מהם תנועה חופשית ויציאה מגבולות המדינה בלא מתן פיצוי כספי גדול לשלטונות. מהר"ם, משפחתו וכמה מחבריו ביקשו לצאת בעקבות כך בחשאי מגרמניה. בסמוך לגבולה הדרומי נקרה בדרכם מומר, שזיהה את הרב ודיווח לשלטונות. מהר"ם נתפס, נאסר והועבר למאסר בטירת אנזיסהיים באלזס במטרה להשית עליו כופר כבד. השאלה האם ביקש מהר"ם שיעשו למען שחרורו או לא נידונה רבות לאחרונה.

בין כה ובין כה, הנה אנו מוצאים שארבע עשרה שנים לאחר מותו של מהר"ם בתפיסה, ולאחר שעל יהודי אשכנז נתרגשו ובאו רעות רבות וצרות, נמצא יהודי נדיב שפיזר הון עתק ופדה את גופתו והביאה לקבר ישראל בוורמיזא, העיר שבה ככל הנראה נולד מהר"ם ובה נקבר אביו.

אני מבקש להציע כי פודה עצמותיו של מהר"ם, אלכסנדר זיסקינד בן שלמה זלמן ווימפפען, הוא האדם ששמו אלכסנדר ושמהר"ם סידר לו כפרה כרוצח. ניתן לשער שתחושת האשמה על הפשע שביצע בשנות ה-70 של המאה ה-13 רדפה אותו שנים רבות. מספרות תיקוני התשובה היהודית והנצרית בת ימי הביניים וראשית העת החדשה אנו יודעים שתחנות משמעותיות בחיים כמו נישואין, לידה, הגירה, מחלה קשה וקרבת המוות הביאו רבים להרהר בתשובה ולנסות לתקן את הטעון תיקון בטרם "מעוות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל להימנות".

כך גם כאן, בין שעקב אותו אלכסנדר אחרי סידור תיקוני התשובה שפירט מהר"ם בין שלא, בערוב ימיו ביקש להיות סמוך ובטוח ש"הפה שאסר" יהיה גם "הפה שיתיר" ושמהר"ם, אם לא בחייו אז אחרי מותו, יאפשר את חזרתו אל חיק הציבור או למצער יאפשר את כניסתו לגן עדן.

יהודא ליווא קירכהיים, מחבר ספר "מנהגות וורמיזא" מהמאה ה-17, מספר כי למד על פרשת מאסרו ומותו של מהר"ם בין השאר מכתב יד ישן נושן שמצא בהריסות בית הכנסת בוורמס, שחרב במהלך פרעות פטמילך בשנת 1616. קירכהיים מספר שקרא בכתב היד שאלכסנדר היה תושב העיר פרנקפורט ולא תושב וורמס. מכאן נזקפת חשיבות רבה לעובדה שאותו אלכסנדר ביקש להיקבר ליד מהר"ם, שהרי בכך ויתר על הזכות להיקבר במקומו, בקרב בני משפחתו.

אנו יודעים שאלכסנדר הוציא על הפדיון סכום עתק. בעת שהתקיים המשא ומתן בחיי המהר"ם ביקשו השלטונות סכום של 20,000 מרק זהב. מדובר בסכום אגדי המקביל למיליוני יורו בני ימינו. אין בידנו מסמכים בני הזמן המתעדים את סכום הפדיון ששילם אלכסנדר תמורת גופתו של המהר"ם, אך גם אם נניח ש"שווי" של מהר"ם בחייו היה גבוה משמעותית משוויין של עצמותיו ארבע עשרה שנים לאחר מותו, עדיין יש לשער שהיה מדובר בסכום גבוה. לא מן הנמנע, כפי שרווחה הדעה בתקופה מאוחרת יותר, שאלכסנדר הוציא את כל הונו על פדיון עצמותיו של המהר"ם.

רמזי המצבה

מעשה הפדיון היה אחד ממעשיו האחרונים של אלכסנדר בחייו. על פי המצבה על קברו, ועל פי הידיעות מספר "מנהגות וורמזיא", אלכסנדר פדה את העצמות והן הובאו לקבורה בד' באדר שנת ס"ז (חורף 1307). אלכסנדר וימפען עצמו נפטר כחצי שנה אחר כך בעיצומו של יום הכיפורים ונקבר למחרת. כמובן שאדם אינו יודע את יום מותו שלו, אולם תופעה מוכרת היא שבזקנותם אנשים נוטים לעשות לא מעט על מנת לנסות ולטייב את מצבם ב"עלמא דאתי" לנוכח בעיות שהיו להם ב"עלמא דתי".

נוסח המצבה על קברו של אלכסנדר זיסקינד ווימפען רומז לדעתי רמז משמעותי לאפשרות הקשר בין פרשת אלכסנדר הרוצה ובין אלכסנדר הנדיב. בנוסח המצבה נכתב כך:

המצבה הזו הוצבה / וחוצבה לראש נדיב / ר' אלכסנדר בר שלמה הנפטר / ביום צום כיפור ביום ה ונקבר ביום [מ] / אחד עשר בתשרי שישים ושמונה / לאלף השישי ואשר מלאו לבו / והשם אינה לידו לעשות מצוה רבה / ולפדות את מורינו רבנו מאיר / בן הרב ר' ברוך מכלאו אשר היה תפוס / אחרי מותו כמה שנים עד שנא[ות?] / הנדיב ופדאו וזכה להקבר בצידו / הימנית יהי רצון שישים בצידו / בישיבת גינת ביתן עם צדיקי / עולם אמן אמן אמן סלה.

שני שיבוצי הפסוקים במצבה מגלים טפח ומכסים טפחיים. המילים "מלאו לבו" מצביעות לכאורה על נדיבות לבו של הנדבן לתרום תרומה רבה שהביאה לפדיון העצמות. אך גם במקרא ובמיוחד בספרות הרבנית שעשתה שימוש בלשון המקראית לצרכים ספרותיים הביטוי "מלאו לבו" כמעט אינו מופיע בהקשר חיובי, בניגוד לביטוי "נדבו לבו".

כך, הפסוק "מי הוא זה ואיזה הוא אשר מלאו לבו לעשות כן" מקורו במגילת אסתר. המחבר המקראי שמו בפיו של המלך אחשוורוש בעת שגילה מדבריה של אסתר המלכה כי המן מבקש לפגוע בעמה ואף שקל 10,000 כיכר כסף לצורך כך. ארהיב ואומר שאולי יש כאן רמז לסכום ששילם אלכסנדר עבור הפדיון, מחצית מסכום הפדיון המקורי למהר"ם בחייו.

השיבוץ השני גם הוא תומך באפשרות הזיהוי בין אלכסנדר הרוצה מן התשובה ובין אלכסנדר הנדבן. מנסחי המצבה בחרו במילים "והשם אינה לידו מצווה רבה" בתארם את הנסיבות שבגינן הגיע אלכסנדר לפדות את עצמות מהר"ם. המילים "אינה לידו" נדירות מאוד בניסוחי מצבות ואין להן זכר בקורפוס המצבות האשכנזיות שהגיע לידנו. מקורן של מילים אלו הוא בספר שמות, בדברים על רוצח המכה נפש בשגגה: "מִפֶּה אִישׁ יָמַת מוֹת יוֹמָת. וְאֲשֶׁר לֹא צָדָה וְהָאֱלֹהִים אֵינָה לְיָדוֹ וְשִׁמְתִי לָהּ מְקוֹם אֲשֶׁר יָנוֹס שְׂמָה".

ייתכן שהמילים הללו רומזות לכך שמעל לראשו של הנקבר ריחפה השאלה האם היה רוצח מכה נפש בשגגה או שמא היה מזיד. מנסחי המצבה ביקשו להצביע באמצעות הכיתוב על כך שפדיון גופת הרב הנכבד מהווה כפרה סופית לעוון התלוי מעל קרובם. אפשרות נוספת היא שהם ביקשו לטעון כי אלכסנדר לא היה רוצח במזיד, כפי שניסח זאת המהר"ם, אלא בשוגג. בסיום הכיתוב הביעו המנסחים את תקוותם שבזכות פדיון עצמות מהר"ם יזכה הנקבר לשבת לימינו של מהר"ם בגן העדן כשם שנח לידו בשכונת הקברות.

הוכחה לתשובה שלמה

בעולמם של חסידי אשכנז, שממנו ינקו בעל "אור זרוע" מוינה, מורו של המהר"ם, וגם המהר"ם עצמו, יוחסה חשיבות גדולה לשאלה ליד מי נקבר הנפטר. הקבורה בסמיכות לאדם גדול והרצון להיקבר במחיצתם של מי שנתפסו כראויים מצויים בכתביהם של חכמים ופוסקי הלכה שהיו קרובים לחוג חסידי אשכנז. אך האם אפשר היה שאדם בעל רקע כמו זה של אלכסנדר יזכה אפילו תמורת כסף להיקבר במחיצתו של מהר"ם, גדול חכמי גרמניה בזמנו?

בספר "אור זרוע" בהלכות אבילות סימן תכ"ב מצינו: "כשקוברין את המת צריכין להיזהר שלא יקברו רשע אצל צדיק... לפי שאין קוברין רשע אצל צדיק". ואולם, בסיומה של אותה הלכה עצמה קובע ר' יצחק כך: "משמע להדיא שאין קוברין צדיק אצל מי שידוע שזה צדיק יותר ממנו. וגם משמע משם שקוברין בעל תשובה אצל מי שהוא צדיק מעיקרו". אם אכן היה אלכסנדר רוצח בעל תשובה, ברור מדוע התאפשרה קבורתו לצדו של החשוב ברבני גרמניה בדורו, שנתלבן ונזדקק בייסורי המאסר עד מותו.

אם אכן זהים הם אלכסנדר זיסקינד ווימפען ואלכסנדר הרוצה הרי שמהלך פדיון עצמות מהר"ם נועד אולי להוות פסקה אחרונה בפרשה ארוכה וסבוכה. אם אכן המדובר באותו אדם, את המהלך האחרון בסיפור ביצע אלכסנדר בבקשו לכפר סופית על החטא הכבד שאת חותמו נשא על לבו. את עצמותיו של המהר"ם שתייגו כ"רוצה בידיים" ארבע עשרה שנים לפני פטירתו הוא פדה, הביאן לקבר ישראל

וביקש להיקבר לידו בערוב ימיו על מנת להוכיח ששב בתשובה שלמה. אשר על כן הוא ראוי לא רק להיקבר לימינו של הרב הגדול אלא גם לישוב לימינו בגן העדן.

ד"ר אפרים שהם-שטיינר הוא מרצה בכיר במחלקה להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת בן גוריון בנגב. ספרו "חריגים בעל כורחם" ראה אור בהוצאת מרכז זלמן שז"ר בירושלים בשנת תשס"ח

פורסם במוסף 'שבת' (<https://musaf-shabbat.com>), מקור ראשון, ו' כסלו תשע"ח

פורסמה ב-27 בנובמבר 2017, ב-גיליון ויצא תשע"ח - 1059 ותויגה ב-המהר"ם מרוטנבורג. סמן בסימניה את קישור ישיר. השארית תגובה.

סגור לתגובות.

יצירה של אתר חנימי או בלוג ב־WordPress.com. ערכת עיצוב: Mystique של digitalnature